

I want to be free!

Een historisch filosofische bespreking van het begrip vrijheid

René Berends
Versie 1, juli 2008

Inleiding

Iedereen kan met Freddy Mercury meezingen als het lied 'I want to be free!' weer eens ten gehore gebracht wordt. De nummer 1-hit van Queen is misschien wel de ultieme uiting van hoe in muziek de menselijke drang naar vrijheid tot uiting gebracht is.

De Nederlandse Dalton Vereniging (NDV) hanteert het begrip *vrijheid* als zijnde een van de drie daltonprincipes (naast samenwerken en zelfstandigheid). Sommige daltonianen hanteren in plaats van het begrip *vrijheid* liever het begrip *vrijheid in gebondenheid* of *verantwoordelijkheid*.

In dit artikel staan we stil bij het begrip vrijheid, hoe dat historisch in de filosofie geduid is.

Persoonlijke vrijheid

Gehoorzamen aan een aan jezelf opgelegde wet is vrijheid (Rousseau)

Het idee van een *persoonlijke vrijheid* van de mens is een humanistisch ideaal, dat hoort bij de westerse cultuur. Westerse democratieën zijn gebaseerd op het idee van 'vrijheid, gelijkheid en broederschap', de leuze van de Franse Revolutie. En misschien zijn het vrijheidsbeeld in New York en het schilderij 'De Vrijheid voert het Volk' van Eugène Delacroix wel de meest sprekende symbolen van dit westerse vrijheidsdenken.

Vrijheid, of liever gezegd het gebrek aan vrijheid, is in de geschiedenis van de mensheid vaak een reden geweest om in opstand te komen en om (vrijheids)oorlogen te voeren. Niets is daarvoor zo treffend als de tekst van de verzetsheld Van Randwijk, dat we bij het oorlogsmonument aan het Weteringsplantsoen in Amsterdam kunnen lezen: Een volk dat voor tirannen zwicht, zal meer dan lijf en goed verliezen. Dan dooft het licht!

Vrijheid van handelen, willen en denken

In de filosofie worden drie hoofdbetekenissen van het begrip vrijheid onderscheiden: vrijheid van handelen, vrijheid van willen en vrijheid van denken. De wilsvrijheid kan onderverdeeld worden in de spontaniteit van de wil en de vrije wil. We behandelen kort deze betekenissen.

Vrij zijn is doen wat men wil, *handelingsvrijheid*, vrijheid in bewegen en handelen. Bedoeld wordt het tegengestelde van dwang. Voltaire (1694-1778) geeft aan dat vrijheid het vermogen is om te handelen en Hobbes (1588-1679) schrijft dat vrijheid niets anders is dan de afwezigheid van alle hindernissen. Maar deze vrijheid is nooit absoluut. Er zijn namelijk altijd hindernissen. Andere mensen en wetten vormen altijd beperkingen. Honderd procent vrij om te handelen is een mens dus nooit.

Deze vorm van vrijheid wordt ook wel *politieke vrijheid* genoemd. Daarmee wordt bedoeld dat de Staat de eerste macht is die deze vrijheid beperkt, maar ongetwijfeld ook de enige is die haar kan garanderen. Zij kan de vrijheid van de een laten samengaan met die van de ander. ‘Waar geen wetten zijn, daar is ook geen vrijheid’ zei Locke (1632-1704) al. Wetten, die van staatswegen worden vastgesteld, zorgen ervoor dat men gevrijwaard is van hinder en geweld van de zijde van anderen.

Uiteraard varieert de mate van politieke vrijheid tussen verschillende rechtssystemen. In een liberale democratie is er meer vrijheid dan in een totalitair systeem.

Binnen die politieke vrijheid kunnen verschillende soorten vrijheden onderscheiden worden als de vrijheid van godsdienst, meningsuiting, pers en vereniging. Een aantal van deze politieke vrijheden zijn in democratieën in de grondwet van een land vastgelegd. In dit verband moeten ook de Universele Rechten van de Mens genoemd worden.

De tweede betekenis van het begrip vrijheid is *wilsvrijheid*. De kernvraag daarbij is of wij ook vrij zijn om te willen wat we willen? Kan een mens in vrijheid zijn verlangens, meningen, hoop en vrees kiezen?

Er zijn veel factoren die een mens maken tot wie of wat hij is. Heeft hij daarbij een keuze of is de mens zo gedetermineerd door de neurobiologie, ‘de tijdgeest’, het milieu waar hij uit voort komt en de opvoeding die hij genoten heeft, dat hij de gevangene van zijn eigen wil is?

Sommige neurowetenschappers, fysicalisten genoemd, geven aan dat de mens niets anders is dan zijn hersenprocessen. In hun ogen is de menselijke vrijheid een illusie. Andere neurowetenschappers, non-reductionistische fysicalisten, geven aan dat het geestelijke aspect van de mens niet (geheel) tot het materiële gereduceerd kan worden. Vrijheid wordt door hen gezien als het gevoel dat je iets vrij en graag doet, onvrijheid als het gevoel dat je iets onvrij en met tegenzin doet. Vrijheid zit volgens hen in de ervaring van vrijheid. Aanhangers van een meer dualistische visie op lichaam en geest zien een menselijke ziel niet (geheel) gedetermineerd door hersenprocessen. Zij zien daardoor ruimte voor een menselijke vrijheid.

Maar wat je eigen stellingname daarbij ook is, wilsvrijheid is geen pure illusie. Het kan dan wel zo zijn dat mijn hersenen mij bevelen, maar als ik mijn hersenen ben, dan

beveel ik dus ook mijzelf. Dat ik word gedetermineerd door wat ik ben, betekent dat mijn vrijheid niet absoluut is, maar niet dat zij niet bestaat. De schilder Rafaël heeft niet de keuze tussen Rafaël en Michelangelo, maar dat belet hem niet om vrij te schilderen.

Bergson (1859-1941) zegt dat we vrij zijn, wanneer onze daden voortspruiten uit heel onze persoonlijkheid. Wanneer men ervan uitgaat dat elke handeling die van mij en van mij alleen uitgaat vrij genoemd kan worden, dan is het handelen dat het stempel van onze persoonlijkheid draagt werkelijk vrij, want alleen ons ik zal er het vaderschap van opeisen. Comte-Sponville geeft daarbij aan: 'Ik wil niet zomaar wat, ik wil wat ik wil, en daarin ben ik vrij om het te willen.

Een voorbeeld kan dit verduidelijken. Kan ik bij verkiezingen rechts kiezen omdat ik rechts ben, of kan ik ook kiezen om rechts te zijn? In het eerste geval is er sprake van een relatieve vrijheid en van *spontaniteit van de wil* (ik kies wie ik wil, maar de keuze blijft afhankelijk van wie ik ben). In het tweede geval is er sprake van een absolute vrijheid. Ik ben ook vrij te kiezen voor wie ik *ben*.

Deze absolute vrijheid wordt wel de *vrije wil* genoemd. Marcel Conche (geb. 1922) definieert die vrije wil als het vermogen om zichzelf te determineren zonder door iets anders gedetermineerd te worden. Descartes (1596-1650), Kant (1724-1804) en Sartre (1905-1980) veronderstelden dat wat ik *doe* (mijn existentie) niet gedetermineerd wordt door wat ik *ben* (mijn essentie), maar dat ik deze essentie integendeel zelf schep of in vrijheid kies. Vrijheid sluit zo een absolute autonomie en een scheppingsdaad in.

Sartre stelt daarbij nog verder dat de existentie voorafgaat aan de essentie. Als de mens vrij is, dan is dat omdat hij 'aanvankelijk niets is', en slechts wordt 'wat hij doet'. Het is een paradoxale voorwaarde van vrijheid dat een mens niet kan zijn die hij is en kan zijn wie hij niet is, want dan kan hij zichzelf absoluut kiezen. Sartre gaat daarbij ver als hij zegt dat iedere persoon een absolute keuze van zichzelf is. Deze oorspronkelijke vrijheid die aan alle keuzen voorafgaat en waarvan alle keuzen afhangen, is absoluut of zij is niet. Het is een ongedetermineerd vermogen om zichzelf te determineren, de vrije macht om zichzelf te scheppen.

Er is een duidelijke relatie tussen de eerste twee betekenissen van vrijheid, de handelingsvrijheid en wilsvrijheid. Een vrije wil laat zich lang niet altijd effectueren. Zo kan een gevangene handelingsonvrij zijn, maar is toch niet belemmerd in zijn vrije wil. De formele vrijheid is de vrijheid tot het willen, de materiële vrijheid de vrijheid tot het effectueren.

De mens kan zijn vrijheid goed of fout gebruiken. Een verkeerd gebruik kan leiden tot het verlies van materiële vrijheid, zoals in het geval van iemand die steelt en daardoor in de gevangenis belandt. Verkeerd gebruik van je vrijheid kan er dus toe leiden dat je jezelf dwarszit. Maar dat leidt niet tot een verlies aan formele vrijheid. Immers, de vrije wil wordt er niet al te zeer door belemmerd.

Een derde betekenis van vrijheid is *de vrijheid van denken*, de vrijheid van de geest. Ook het denken is handelen. Doen wat men wil, kan evengoed denken wat men wil zijn. Voor een deel valt vrijheid van denken dan ook samen met vrijheid van handelen

en is dus vrijheid in politieke zin. Persvrijheid, vrijheid van meningsuiting en van discussie maken deel uit van de rechten van de mens en van de vereisten van een democratie.

Maar vrijheid van denken en geest, gaat verder. Het is vrijheid van rede en die heeft te maken met de dwingende noodzakelijkheid van de waarheid en werkelijkheid. In welke zin ben je vrij om het sommetje 3×7 op te lossen? Er is maar een (goed) antwoord en hooguit een aantal oplossingsmanieren mogelijk. Hier is geen sprake van vrije keuze, maar van een vrije noodzakelijkheid van de rede. Het is een noodzakelijkheid van waarheid en werkelijkheid in mij die niet mijzelf is, maar die mij doortrekt en die ik begrijp. Vrijheid betekent zich onderwerpen aan de waarheid, die zich door de rede aan de mens openbaart. Het is de vrijheid van de waarheid, of de waarheid als vrijheid. Spinoza (1632-1677) zegt dat vrij zijn betekent slechts onderworpen te zijn aan zijn eigen noodzakelijkheid. In die zin is de rede vrij en bevrijdend.

Absolute vrijheid en relatieve vrijheid

De handelingsvrijheid, de spontaniteit van het willen en de vrije noodzakelijkheid van de rede hebben gemeen dat zij drie vormen van vrijheid zijn die slechts relatief bestaan. Men is niet absoluut, maar min of meer vrij om te handelen, te willen en te kennen. De vraag naar absolute vrijheid is ook minder interessant dan te begrijpen hoe je het meer kunt worden. De (absolute) vrije wil is van minder belang dan het vrijer worden; het moet als een proces, een doel en een opgave gezien worden. De mens wordt niet vrij geboren; we worden het.

Individuele vrijheid en het lidmaatschap van een gemeenschap

Bij de bespreking van politieke vrijheid hebben we al gezien dat er een spanningsveld bestaat tussen individuele vrijheden van leden in een gemeenschap. De vrijheid van een individu wordt beperkt door anderen. De staat regelt dit voor een deel door wetten te stellen. Deze zorgen ervoor dat men gevrijwaard is van hinder en geweld van de zijde van anderen.

Toch kan hieraan een meer morele dimensie gekoppeld worden.

Van Augustinus, een kerkvader uit de vierde eeuw, is de uitspraak: 'Heb lief en doe wat je wil.' Voor Augustinus betekent 'ware liefde' altijd zelfgave, opoffering en liefde voor de ander. Daarom stelt hij dat je de mens vanuit deze grondwaarden gerust mag laten doen wat hij wil, want dan is die mens toch altijd op het goede gericht.¹

Naast liefde kan ook de rede sturend werken bij het handelen in vrijheid. De mens dient zich in zijn vrijheidsstreven niet te laten leiden door zijn 'grillige lusten', zijn onderbuik, zijn wensen, passies, angsten of verlangens, maar door zijn ratio. Bij het handelen in vrijheid hoort immers dat keuzes gemaakt worden en dat daarbij het beste alternatief gekozen wordt. Voor het kiezen is een afweging van de alternatieven nodig. Daarvoor is kennis over de wereld en kennis over jezelf nodig. Pas dan kunnen consequenties van keuzes overzien worden. En kan er in vrijheid gehandeld worden.

Voor Augustinus was het allemaal duidelijk. Als de mens handelt vanuit ‘ware liefde’, die gericht is op zelfgave, opoffering en liefde voor de ander, dan kun je de mens gerust in vrijheid laten handelen.

Anderen gaan uit van de mens als ‘redelijk wezen’, dat zijn vrijheid nooit zal gebruiken om anderen te dwarsbomen. In beide situaties zal de mens zich *verantwoordelijk* opstellen tegenover de medemens.

Zo is vrijheid altijd *vrijheid-in-gebondenheid*. Een mens beweegt en handelt in vrijheid, maar voelt zich ook verantwoordelijk voor zijn medemens.

Vrijheid van en vrijheid tot

Ten aanzien van het begrip vrijheid wordt ook gesproken over het onderscheid tussen *vrijheid van* en *vrijheid tot*. *Vrijheid van* houdt verband met *bevrijding*, bijvoorbeeld van vreemde overheersers, waandenkbeelden of ziekte. *Vrijheid tot* heeft echter te maken met de mogelijkheid te kunnen kiezen, bijvoorbeeld de inrichting van je eigen leven of de samenleving.

Het concept *vrijheid tot* helpt bij de beantwoording van de belangrijke filosofische vraag: als de mens vrij is, waartoe is hij dan vrij? Tot welk doel dient die ‘vrijheid tot’ zich idealiter te richten, want niet alles kan immers ons hart vervullen?

Wie zijn wil, uit vrije wil, op het verkeerde richt, kan zijn (materiële) vrijheid daarbij verspelen.

In de zuiverste christelijke traditie geeft Augustinus aan dat het doel waar ‘vrijheid tot’ zich op zal moeten richten is: ‘*deo servire libertas*’ (God dienen is vrijheid). Anderen kwamen tot doelstellingen als: ‘het aangaan van goede, liefdevolle intermenselijke relaties of het nastreven van rechtvaardigheid voor iedereen.’

In onvrijheid geboren

Sartre is een van de filosofen die stelt dat de mens in onvrijheid geboren wordt. Hij stelt zelfs dat de existentie voorafgaat aan de essentie en gaat ervan uit dat de mens ‘aanvankelijk niets is’, en slechts wordt ‘wat hij doet’. Misschien zou je het als een pedagogische opdracht kunnen zien om tegemoet te komen aan wat Sartre de paradoxale voorwaarde van vrijheid noemt. Een mens moet experimenteren en al experimenterend ontwikkelt hij een ik en kan hij zichzelf kiezen. Zo ontwikkelt hij een eigen persoonlijkheid en leert een kind wilsvrijheid en handelingsvrijheid te ontwikkelen.

Literatuur:

Comte-Sonville, André (2007) *Filosofie, een kennismaking*. Hoofdstuk 6: Vrijheid. Kampen: uitgeverij Klement.

Website:

<http://nl.wikipedia.org/wiki/vrijheid>

Noten:

ⁱ Bron: <http://nl.wikipedia.org/wiki/vrijheid>